

Faruk Karaarslan, *Toplumsal Hafıza: Hatırlamanın ve Unutmanın Sosyolojisi*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019, 207 s.

Değerlendiren: Mustafa Derviş Dereli

İnsanın kendisini tanıması, kendisine bir yer-yön tayin etmesi, yaşadığı dünyayı anlamlandırması ve varoluşsal sorularına cevaplar bulmasında hafıza, vazgeçilmez bir dayanak noktasıdır. Birey, topluluk, toplum, tarih, kültür, din hangi düzlemde ve bağlamda yaklaşırsa yaklaşırsın hafıza, bizi biz yapan ya da kendimizden uzaklaştıran en temel unsurdur. Hafızamız kadar var olur, hafıza(sızlığı)mızla yok oluruz. Değişen dünya şartları, hızla akan hayat ritmi ve teknolojinin insanı yok sayan salvolarıyla modernite, insanla özdeşleşmiş melekeleri rutinin dışına taşıyarak işlevsizleştirmiş ve dahası toplumsal hafızaya müdahalede bulunarak insana neyi nasıl hatırlaması gerektiğini dikte eder hale gelmiştir. Bu yazıda inceleyeceğimiz eser, söz konusu handikapı odaklanarak okuyucusunu unutmaya, hatırlamaya, hatırlamayı hatırlamaya ve hafızaya tutunmaya davet etmektedir. Kitap, giriş ve sonuç kısımlarına ilave olarak altı bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde öncelikle toplumsal hafıza konusunun son dönemlerde niçin popülerleştiği irdelenmektedir. Bu bağlamda teknolojinin günden güne gelişme kaydetmesi, kitlesel ölümlerin ve soykırımların giderek normalleşmesi, göçün son yıllarda dünyanın hiç bitmeyen gündemlerinden biri hâline gelmesi gibi etkenlerden hareketle toplumsal hafıza konusuna gösterilen ilginin salt akademik bir ilgi yoğunlaşmasından kaynaklanmadığına işaret edilmektedir. Modern dönemde toplumsal hatırlama ve unutma biçimlerinin görünümünün neler olduğu temel sorusuna odaklanan çalışma, toplumların hangi müdahalelerle unutmaya ya da hatırlamaya zorlandığı gibi bazı alt araştırma sorularıyla, konuya ilgi duyan araştırmacılar ve okuyucular için dikkat çekici bir görünüm alıyor.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi. mdervisdereli@erciyes.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0003-0263-7606>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0292
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Kitabın ilk bölümü, disiplinler arası bir araştırma alanına karşılık gelen toplumsal hafıza konusunda önemli bir yer edinmiş sosyal bilimcilerin çalışmalarına atıfta bulunurken aynı zamanda kavramın çeşitli disiplinlerdeki serüvenini de ortaya koymaktadır. Burada Platon'un *Menon* (Erdem Üzerine) diyalogu üzerinden Antik Yunan'a kadar geri gitmek mümkün olmakla birlikte hafızayı psikolojiden sosyolojiye taşıyan Durkheim'ın ve ondan etkilenerek konuyu sosyolojide kalıcılaştıran Halbwachs'ın literatürde ayrı bir öneminin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu bölümde ayrıca niçin toplumsal hafıza kavramının tercih edildiği gerekçelendirilmiştir. Kültürel, iletişimsel, tarihsel, kurumsal, kamusal, politik sıfatlarıyla çeşitlenen hafıza tanımlamaları içerisinde toplumsal hafıza kavramının tercih edilmesi, kavramın topluma ve toplumsala doğrudan yaptığı vurgudan kaynaklanmaktadır. İkinci bölümde ise yazar, bu noktadan hareketle kavramın tanımını yapıp içeriğini ve referans noktalarını belirlerken eserde kendi alacağı konumu da tayin etmektedir. "Ortak bir tutum, davranış ve psikolojiye sahip olmamıza imkan veren; duygu, düşünce ve değerlerin sağladığı verilerle oluşan kognitif dünya" (s. 63) şeklinde tanımladığı toplumsal hafıza kavramına sınır çizmenin güç olduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, bu durumu toplum kavramının bizatihi kendisi üzerinde geniş ölçekli bir uzlaşma olmamasına bağlar. Bununla birlikte toplumsal hafıza, ulus devlet politikalarıyla yüzleşen toplumun her kesimine karşılık geldiği için aslında heterojen olan bir yapıyı çatı kavram olarak homojenleştirme eğilimindedir. Böylelikle yazar, eserde sorunsallaştırılan toplumsal hafıza kavramının Türkiye'de ya da başka herhangi bir ülkede ulus devlet politikasına muhatap olan herkesi içerdiğine işaret etmektedir.

"Modernite ve Toplumsal Hafıza" başlıklı üçüncü bölüm, inanç merkezli bir dünya tasavvurundan insan merkezli bir dünya tasavvuruna geçişi simgeleyen modernitenin her şeyden önce insanın doğa ile olan ilişkisini kökten değiştirdiği, teknolojik araçların da bu değişimden doğduğu ifade edilmektedir. Modernitenin kendisi ile öncesi arasına bir çizgi çekerek çeşitli sıfatlar aracılığıyla kendi varoluşunu perçinlediği malumdur. Yazar bu dikotomik bakış açısının hafızanın nasıl şekillendiği meselesinde de bariz şekilde görüldüğüne dikkat çeker. Buna göre hafızanın kaynağını toplum üzerinden okuyan yaklaşımın merkezinde geçmiş fikri varken bireye daha fazla önem atfeden anlayışa göre hafıza -elbette yine geçmişe bakmak kaydıyla- bugün inşa edilmektedir. Yazara göre asıl itibarıyla toplumsal hayatın kurgulanmasında politik yapının mı yoksa bireylerin eylemlerinin mi etkili olduğu sorusuna odaklanan bu tartışmada iki taraftan birinde yer almak yerine bu dikotomiyi aşmak gerekmektedir. Berger ve Luckmann'ın (2008) "gerçekliğin sosyal inşası" şeklinde sistemleştirdikleri diyalektik süreçten hareket edilecek olunursa hafıza bir taraftan yapının kendisine dayatıklarıyla diğer taraftan da insanın bizzat kendi ürettikleriyle oluşur ve bu

süreçler birbirinden ayrılamaz şekilde iç içe gerçekleştiği için toplumsal hafıza da sürekli olarak yeniden inşa edilir.

Dördüncü bölüm temelde Connerton, Jameson, Beck, Hobsbawm gibi hafıza konusunda öne çıkmış sosyal bilimcilerin çalışmaları doğrultusunda modernitenin unutturucu karakterinin altını çizmektedir. Buna göre “rasyo”yu her şeyin merkezine yerleştirmesinin yanı sıra kapitalizm, metropolleşen kent yaşamı, seküler dünya anlayışı, bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeler gibi yeni meydan okumalarla insanoğlunu karşı karşıya bırakan modernite, kadim dönemlere referansta bulunmak, gelenekte karşılığını aramak gibi bir zamanlar makbul görülen pratikleri değersizleştirmiş ve böylelikle insan, hatırlamayı unutmuştur. Tabiatla uyumlu bir mizaca sahip olan ve hayatın akışına, rutinine ters düşecek bilginin peşine düşmeyen hafıza, kendisini geçmişle bağı olmayan yenilikleri ortaya çıkartmaya adanmış modernitenin dünya tasavvuruyla uyuşmamaktadır. Bu yüzden modernite gerek insanın kendisini konumlandırmasında son derece önem arz eden zaman-uzam dengesini bozarak gerekse de büyük ölçüde hıza endekslediği gündelik hayatı yekpare bir görünümünden uzaklaştırarak unutmayı derinleştirmektedir.

“Toplumsal Hafızanın Yeniden İnşası” başlıklı beşinci bölüm, modernitenin siyasi erk üzerinden yaptığı müdahaleleri konu edinmesinden dolayı çalışmanın en kritik bölümü olarak dikkat çekmektedir. Burada yazar, öncelikle toplumsal hafızanın bizzat kendi mahiyetinden ve işleyişinden kaynaklanan çarpıtma mekanizmalarının olduğundan bahseder. Schudson’un (2007) uzaklaştırma, araçsallaştırma, öyküleme ve uzlaştırma şeklinde belirlediği hafızadaki çarpıtma dinamiklerini derinleştiren yazar, her hatırlamanın mutlak surette seçici şekilde gerçekleştiğine dolayısıyla bir hatırlama biçiminin aynı oranda bir unutma biçimine karşılık gelebileceğine işaret eder. Toplumsal hafızadaki daha ciddi ve köklü değişimler ise hafızanın dışında pratiğe dökülen hatırlatma ve unutturma mekanizmalarının hafızaya dayatılmasıyla mümkün olmaktadır. Siyasi erkin toplum özelinde belirlediği resmî ideoloji, gündelik hayata ve insan eylemlerine bizzat müdahale ederek bu işi gerçekleştirir. Mekânsal kurguyu dönüştürmeyi, yepyeni bir tarih anlatısı inşa etmeyi, dilsel ve bedensel pratikleri -yeri geldiğinde zor kullanarak değiştirmeyi hedefleyen hafızaya müdahale stratejilerinin aslına bakılırsa en temel arzusu, bireylerin ve toplumların kimliklerini dönüştürmektir. Çünkü kimliğin dönüşümü, diğer alanlardaki dönüşümleri beraberinde getirecektir. Fakat yazarın, esere temel teşkil eden argümanlarından birinden -toplumsal hafıza, tamamıyla politik alan tarafından inşa edilmemektedir- hareket ederek her türlü müdahaleye rağmen toplumsal hafızanın bütünüyle siyasi erkin istediği doğrultuda dönüşmediğini ve hafızanın bunlardan etkilenmekle birlikte kendi mecrasını bulduğunu dile getirmek önemlidir.

Eserin “Türkiye’de Toplumsal Hatırlama Üzerine Bir Derkenar” başlıklı altıncı bölümü tam da bu meseleyi, toplumsal hafızaya yönelik müdahalelerin Türkiye’deki yansımalarını konu edinmektedir. Osmanlı modernleşmesinden farklılaşarak zihinsel, politik ve kurumsal düzlemde (Öğün, 2017) üç aşamalı olarak gerçekleşen Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesiyle toplumsal hayatın her katmanında bir kimlik ve hafıza inşa etme pratiğinin hayata geçirilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir. İbadet mekânları yerine ulus devleti resmeden anıt ve heykellerin artış göstermesi, yeni bir tarih anlatısının kurgulanması, üniformalarda ya da resmî bayram törenlerinde karşımıza çıkan bedensel pratikler, dile müdahaleyle bazı kelime ve kavramların ifade edilemez hâle getirilmesi, il-ilçe-sokak-meydan vs. dille alakalı olduğu kadar mekân algısı ve zihniyet dünyasıyla da irtibatlı olan yer isimlerinin değiştirilmesi gibi hususlar, toplumsal hafızaya yönelik müdahalelerin Türkiye’deki örnekleridir. Yazar, bu müdahaleleri tecrübe eden hemen her toplumda olduğu gibi Türkiye’de de belli aralıklarla gerçekleşen darbe veya darbe teşebbüsleriyle seviyenin sürekli vasata çekildiğini, hafızanın sürekli hesaplaşma siyaseti üzerinden inşa edildiğini bu yüzden de hemen hiçbir fikri ve toplumsal hareketin ekolleşme düzeyinde bir süreklilik ortaya koyamadığını önemle vurgulamaktadır. Bu tespit oldukça kıymetlidir; zira bize göre “İslam dünyası neden geri kaldı?” gibi uzunca zamandır dile pelesenk edilen büyük soruların dahi bir türlü cevap bulamamasında hatta cevap aranabilecek ortak kavramsal ve kamusal bir zemine ulaşılamamasında bu gerçekliğin payı büyüktür.

Çalışmanın farklı yerlerinde ara ara dikkat çekilmiş olsa da bize kalırsa Türkiye özelindeki toplumsal hafızaya müdahaleler arasında dinî hayat bağlamı, ayrı bir başlığı hak etmekteydi. Çünkü dinî hayat, bahsi geçen alanlardaki müdahalelerin hemen hepsinin bir şekilde eklemlediği hatta belki de diğer bütün müdahale alanlarını yönlendiren bir yaşam alanına karşılık gelmektedir. Seküler kültürü merkeze alan bakış açısının dinî nitelikli her türlü ritüeli ve ibadeti kamusal hayattan kovarak eve hapsetmesi ve bunu aşmanın çeşitli yaptırımlara tabi tutulması, belli kesimdeki insanları derin ikilemlere savurmuş ve onlara, inançları ile sunulan hayat tarzı arasında gelgitler yaşattırıştır. Şerif Mardin’in (2007) sert ve yumuşak ideoloji kavramlarını araçsallaştıracak olursak Cumhuriyet dönemi modernleşme politikalarının sert bir geçişi hedeflemesi, Türkiye’de önemli nicelikteki insan gruplarının bu ideolojiyle -uzunca bir süre- barışamamasına sebebiyet vermiştir. Uzunca bir süre şerhini koymamız özellikle 15 Temmuz (2016) olayından sonra Türkiye’deki fotoğrafın biraz değiştiğine, toplumun dinî kesimlerinden insanların da Cumhuriyetin kurucu değerlerine olumlu manada daha sık referans vermeye başladıklarına dair gözlemlerimizden kaynaklanmaktadır. Bu farklılaşan yaklaşımın sosyolojik anlamda bir değişime karşılık gelip gelmeyeceğini ya da bu değişimin ne kadar kalıcı olabileceğini

şimdiden kestirebilmek elbette pek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin yalnızca 2000'lerden sonraki dönemine şahitlik eden genç kuşağın, meseleye bahsi geçen söylemsel ve pratik kutuplaşmayı bizatihi tecrübe eden önceki kuşaklardan daha farklı şekilde yaklaşması muhtemeldir. Buradan hareketle gerek hafızanın şekillenme serüveninde gerekse toplumsal hafızanın Türkiye izleğinde kuşak meselesine yeteri düzeyde değinilmemesi, bu eserin bir diğer önemli eksikliği olarak zikredilebilir.

Eserin sonuç bölümünde Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* kitabından hareketle kapitalizm, çalışma hayatı, hız, teknoloji, kitle iletişim araçları, tüketim ve moda gibi pek çok unsurun farklı mankurtlaştırma yöntemlerine karşılık geldiği ve bütün bunların modern insan için aslında birer unutturma mekanizması olduğu ifade edilmektedir. Modernite üstelik müzeler, anıtlar, arşivler, teknolojik cihazlar ve ortamlar yoluyla geçmişi bizim önümüze seçici şekilde getirerek yeniden nasıl hatırlamamız gerektiği konusunda da bizi yönlendirir. Bu bakımdan her geçen gün mekanikleşen ve insana insanca yaşama fırsatı bırakmayan dünyada hafızaya tutunmaya çalışmak, giderek meşakkatli bir hâl almaktadır. Oysa "hafızayı hatırlamak, insan olmayı hatırlamak anlamına gelir" (s. 194).

Yazarın 2014 yılında tamamladığı doktora tezinin kitaplaşmış hâli olan bu eserin gerek hafıza ve toplumsal hafıza çerçevesinde kapsamlı bir analiz sunması gerekse bu analizlerini Türkiye'nin tarihsel ve sosyolojik gerçekliğiyle ilişkilendirmesi hasebiyle hafıza literatüründe kalıcı bir yer edineceği açıktır. Üstelik sosyal bilimlerin pek çok alanını kuşatmasına ve popülerleştiğine yönelik gözlemlerin artmasına karşın ülkemiz özelindeki toplumsal hafıza çalışmalarının önemli bir yekün oluşturmaması, bu eseri çok daha kıymetli hâle getirmektedir. Son olarak hafıza konusunun bilhassa antropoloji, sosyoloji ve din sosyolojisi gibi alanlar özelinde yapılacak nitelikli saha araştırmalarıyla derinleştirilmesine hâlen ciddi düzeyde ihtiyaç bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Kaynakça

- Berger, P. L. ve Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyoloji incelemesi*. V. S. Öğütle (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Mardin, Ş. (2007). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öğün, S. S. (2017). Türk muhafazakarlığının kültürel politik kökleri. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.). *Modern dönemde siyasi düşünce: Muhafazakarlık içinde* (ss. 539-544). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schudson, M. (2007). Kolektif bellekte çarpıtma dinamikleri. B. Kovulmaz (Çev.). *Cogito*, 50, 179-199.